

शिक्षणामध्ये रंगभूमी (Theatre in Education - TIE) आणि शिक्षणामध्ये नाट्य

सह.प्रा.डॉ.अमित एकनाथराव गावंडे
 श्री शिवाजी शिक्षण महाविद्यालय, अमरावती
 संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती

हर्षल धनराज लुंगे
 श्री शिवाजी शिक्षण महाविद्यालय, अमरावती
 संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती

शिक्षणामध्ये रंगभूमी (Theatre in Education - TIE) आणि शिक्षणामध्ये नाट्य

'शिक्षणामध्ये रंगभूमी' (Theatre in Education - TIE) ही एक अशी प्रक्रिया आहे ज्यामध्ये शैक्षणिक प्रक्रियेस मदत करणाऱ्या सर्व प्रकारच्या परस्परसंवादी नाट्यप्रकारांचा समावेश होतो. TIE चा वापर करताना, एक शैक्षणिक साधन म्हणून त्याचा उपयोग करण्याच्या नवीन पद्धती आणि उद्दिष्टे समोर येतात. यात अशा परस्परसंवादी नाट्य उपक्रमांचा समावेश असतो जे विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक प्रक्रियेस मदत करतात. दुसऱ्या महायुद्धानंतर, शाळांमध्ये अध्ययन प्रक्रिया अधिक प्रभावी करण्यासाठी नाट्य-तंत्रांचा उपयोग होऊ शकतो, याची जाणीव लोकांना होऊ लागली. या संकल्पनेलाच 'शिक्षणामध्ये रंगभूमी' (TIE) असे संबोधले जाऊ लागले. १९५३ मध्ये 'थिएटर सेंटर'ची स्थापना करणारे ब्रायन वे हे या क्षेत्रातील सुरुवातीच्या अभ्यासकांपैकी एक होते. गॉर्डन व्हॅलिन्स यांच्यासह त्यांनी कोव्हेंट्री येथील 'बेलग्रेड थिएटर'मध्ये TIE उपक्रम सुरू केला आणि त्याला एक भक्कम स्वरूप दिले. या उपक्रमाचा प्रभाव संपूर्ण देशातील अशाच प्रकारच्या प्रयत्नांवर पडला. थिएटर इन एज्युकेशन (TIE) ची उत्पत्ती ब्रिटनमध्ये १९६५ मध्ये झाली. मोनिका प्रेंडरगास्ट आणि ज्युलियाना सॅक्सटन यांनी TIE ला "उपयुक्त थिएटर सरावाच्या दोन ऐतिहासिक मुळांपैकी एक" म्हणून उद्धृत केले. TIE मध्ये विशेषतः तरुणांसाठी शैक्षणिक सेटिंग (शाळा) मध्ये परफॉर्म करणारी थिएटर कंपनी समाविष्ट असते, ज्यामध्ये परस्परसंवादी आणि परफॉर्मेटिव्ह क्षणांचा समावेश असतो. विशेषतः लक्षित शालेय प्रेक्षकांसाठी उच्च प्रभाव असलेल्या बाल-केंद्रित कामगिरीची कल्पना प्रचंड लोकप्रिय झाली. कमी प्रेक्षकसंख्येमुळे विद्यार्थ्यांना भूमिका आणि वादविवादातून सहभागी होण्यासाठी प्रोत्साहित करता येते. विद्यार्थ्यांच्या प्रयोगांना संसाधन सामग्री आणि प्रशिक्षण किंवा शिक्षकांद्वारे विद्यार्थ्यांना पाठिंबा दिला जाऊ शकतो.

गरज

गेल्या काही वर्षांपासून शिक्षण हे केवळ पाठांतरापुरते मर्यादित होत चालले आहे. विद्यार्थ्यांना मिळणारे शिक्षण कोणत्याही क्षेत्रात सर्जनशीलतेने वापरले जात नाही. या 'पाठांतर' शिक्षणाच्या विरुद्ध, TIE (शिक्षणातील नाट्यकला) सादरीकरणाच्या माध्यमातून चर्चा, योगदान आणि सर्जनशीलतेसाठी एक वेगळा दृष्टिकोन सादर करते. ते सर्व प्रकारच्या अध्ययनाची पूर्तता करते आणि विकास प्रक्रियेला चालना देते.

शिक्षणातील नाट्यकला आणि शिक्षणातील रंगभूमी यांमधील फरक

गेल्या वीस वर्षांत मुलांसोबतच्या नाट्यकला आणि रंगभूमी उपक्रमांचे वर्णन करणारी अनेक शीर्षके समोर आली आहेत. ही विविध नावे या कामाच्या बहुविधतेचे आणि त्यामुळे निर्माण होऊ शकणाऱ्या संभाव्य गोंधळाचे निदर्शक आहेत. कामाची काही मुख्य क्षेत्रे खालीलप्रमाणे आहेत:

शिक्षणातील नाटक शालेय अभ्यासक्रमात ही पद्धत आणि विषय दोन्ही आहे. अभ्यासक्रमाचा विषय म्हणून तो विद्यार्थ्यांच्या वैयक्तिक विकासास मदत करण्यासाठी हालचाली, आवाज, एकाग्रता, सुधारणा आणि भूमिका यासारख्या विविध नाट्यमय घटकांचा वापर करतो. एक पद्धत म्हणून ती विद्यार्थ्यांना अनुभवाद्वारे शिकवण्यासाठी भूमिका निभावणे आणि अभिनयाचा वापर करते, उदाहरणार्थ, एखाद्या ऐतिहासिक घटनेची वस्तुस्थिती जाणून घेण्यासाठी. अनेक माध्यमिक शाळांमध्ये आता नाटक हा स्वतंत्र विभाग आहे. काही प्राथमिक शाळांमध्ये अनेक विषय शिकवण्यासाठी ही पद्धत वापरली जाते. 'थिएटर इन एज्युकेशन' (शिक्षण-नाट्य) उपक्रमात प्रशिक्षित आणि अनुभवी अभिनेते-शिक्षकांची एक व्यावसायिक टीम शाळांमध्ये सादर करण्यासाठी समर्पक साहित्य, प्रकल्प किंवा प्रयोग तयार करते; यासाठी अनेकदा एकापेक्षा जास्त भेटी दिल्या जातात. हे कार्यक्रम सहसा संबंधित टीम किंवा शिक्षकांकडूनच संशोधनाद्वारे आणि नियोजनाद्वारे विकसित केले जातात आणि ते विशिष्ट वयोगटातील एक किंवा दोन वर्गांच्या लहान गटांसाठी असतात. या कार्यक्रमांचा उद्देश प्रामुख्याने शैक्षणिक असतो आणि हे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी नाटक, 'शिक्षण-नाट्य' (drama in education) व विविध अध्यापन पद्धतींचा वापर केला जातो. हे कार्य शिक्षक आणि विद्यार्थी या दोघांसाठीही शैक्षणिक साधन, स्रोत आणि प्रेरणा म्हणून काम करते; मात्र याचे स्वरूप ठिकाणानुसार बदलू शकते – कधी यात सर्वांचा सक्रिय सहभाग असतो, तर कधी सादरीकरण आणि त्यानंतरची चर्चा यांचा समावेश असतो. 'थिएटर इन एज्युकेशन' ही कार्यपद्धती काही संस्थांकडून सातत्याने, तर काहींकडून केवळ अधूनमधून वापरली जाऊ शकते. या पद्धतीचा अवलंब करणाऱ्या अनेक संस्थांच्या कामाचा पाया हा विषयाकडे पाहण्याचा एक ठाम 'डाव्या विचारसरणीचा' दृष्टिकोन असतो; त्यामुळे त्यांना केवळ शिक्षण व्यवस्थेची साधने मानले जाऊ शकत नाही. त्याऐवजी, त्या संस्था समाजातील विविध कल्पना आणि मूल्यांकडे चिकित्सक नजरेने पाहणाऱ्या 'बाह्य प्रश्नकर्त्याची' भूमिका बजावतात.

TIE चे मुख्य घटक

TIE ची खालील वैशिष्ट्ये आहेत.

या संपूर्ण प्रक्रियेत एक स्पष्ट ध्येय आणि शैक्षणिक उद्दिष्ट असते.

कलाकारांची संख्या कमी असावी, त्यामुळे अभिनेते बहुआयामी असले पाहिजेत आणि अनेकदा बहु-भूमिका साकारल्या पाहिजेत. कमी बजेटचा प्रकल्प हाती घेतला पाहिजे, जेणेकरून अभिनेते अनेकदा वाद्यसुद्धा वाजवतील.

निर्मिती सुलभपणे हलवता येण्याजोगी असावी, जेणेकरून तिची रचना साधी आणि प्रातिनिधिक असेल.

विषयांचे अन्वेषण विविध दृष्टिकोनांतून झाले पाहिजे, जेणेकरून कृतीचा विविध लोकांवर होणारा परिणाम आपल्याला पाहता येईल.

प्रेक्षकांचा सहभाग एका विशिष्ट पातळीवर असायला हवा. ते क्वचितच पूर्णपणे नैसर्गिक असतात, कारण प्रेक्षकांना गुंतवून ठेवण्यासाठी निवेदनाचा वापर करावा लागतो.

कलाकारांना अनेक भूमिका कराव्या लागत असल्यामुळे, वेशभूषा प्रातिनिधिक आणि साधी असते.

प्रेक्षकांना शिक्षित करण्यासाठी, ते तथ्ये आणि आकडेवारीचा समावेश करू शकतात.

संपूर्ण सादरीकरणात एक सशक्त संदेश किंवा बोध असू शकतो.

TIE चा वापर कसा करता येतो

TIE द्वारे विविध प्रकारच्या निर्मिती करता येतात:

उपलब्ध साधनांच्या साहाय्याने, भूमिका वठवणे आणि वादविवाद यांद्वारे लहान प्रेक्षकांकडून प्रतिक्रिया आणि सहभाग मिळवण्यासाठी निर्मितीची रचना केली जाऊ शकते.

शाळेच्या वैयक्तिक, सामाजिक आणि आरोग्य शिक्षण अभ्यासक्रमातील एका विशिष्ट वयोगटासाठी एखादे क्षेत्र विशेषतः लक्ष्य करून.

लहान प्रेक्षकांसाठी तयार केलेले नाटक पारंपरिक कथेवर आधारित असू शकते आणि इच्छित असल्यास विविध पूरक उपक्रमांना वाव देऊ शकते.

अगदी लहान मुलांसाठी दिलेल्या उपक्रमांमध्ये कथेला जोडल्याने त्यांच्या सहभागाच्या संधी वाढण्यास मदत होऊ शकते. प्रौढ वयोगटासाठी, काही नाट्यीकरणाचे उपक्रम विशिष्ट गरजांनुसार जोडले पाहिजेत, उदा. पालकत्वाची कौशल्ये शिकणे किंवा रोजगारासाठी तयारी करणे. याचे आयोजन अर्थपूर्ण असावे.

शाळांमध्ये शिक्षकाची भूमिका

समाजाच्या बदलत्या गरजांनुसार शिक्षकांनी स्वतःला जुळवून घेतले पाहिजे. एक बदल म्हणून असे वाटू शकते की, ज्ञानप्रसार आणि पाठांतरावर आधारित शिक्षणापासून, पाठांमधील नाट्य खेळ आणि मनोरंजनाकडे जाणारा मार्ग आणखी पुढे जातो. केवळ व्याख्यान देण्याच्या पद्धतीऐवजी, शिक्षक एक संकल्पनात्मक कलाकार बनतो, जो ज्ञान, भावना, विचार, संवेदना आणि अनुभव यांना एका सक्रिय आणि प्रेरक प्रक्रियेत आकार देतो. हे पारंपरिक कलाकाराबद्दल नाही. ही अधिक विचार करण्याची पद्धत आहे, जगाकडे आणि त्याच्या गरजांकडे उजव्या मेंदूच्या दृष्टिकोनातून पाहण्याची पद्धत आहे, जी अरेखीय, व्यावहारिक, अंतर्ज्ञानी आणि समग्र आहे.

विद्यार्थ्याची भूमिका

या पद्धतीमध्ये विद्यार्थ्याने हे समजून घेणे आवश्यक आहे की, केवळ शिक्षकाची भूमिकाच बदलत नाही, तर येथे विद्यार्थ्याला स्वतःहून पुढाकार घ्यावा लागतो आणि जबाबदारी स्वीकारावी लागते. यासाठी विचार करण्याच्या बाबतीत अधिक स्वतंत्र असणे गरजेचे असते. सुव्यवस्थित आणि मार्गदर्शनाखाली चालणाऱ्या या प्रक्रियेत, नाटकाच्या तालमीसाठी पूर्ण समर्पणाची आवश्यकता असते. परस्पर संवादाचे प्रमाण अधिक असल्याने, पारंपरिक वर्गाच्या तुलनेत येथे मतभेद किंवा संघर्षाचे प्रसंग अधिक उद्भवू शकतात. स्मरणशक्तीचा सराव, अभिनय करण्याचे धाडस आणि कामाच्या किंवा शाळेच्या ठिकाणी आपण स्वतःभोवती जे संरक्षक कवच तयार केलेले असते त्यातून बाहेर पडणे, याव्यतिरिक्त इतरही अनेक आव्हाने यात असतात; उदाहरणार्थ - भाषेतील अडचणी, रंगमंचावरील भीती, एखादी भूमिका साकारण्याची नवीन पद्धत आणि आत्मविश्वास इत्यादी. मुख्य आवश्यकता आणि पूर्वअटींचा सारांश खालीलप्रमाणे आहे: -

बौद्धिक परिपक्वता, तसेच नाटक आणि त्यातील भूमिका समजून घेण्याची क्षमता
प्रक्रियेसाठी लागणारा खर्च व गुंतवणूक, तसेच त्यातून मिळणारे फायदे समजून घेण्याची क्षमता; तसेच अध्यापन/अध्ययनाच्या नवीन पद्धतीचा स्वीकार करण्याची तयारी

वेळेचे नियोजन किंवा कामाप्रती असलेली निष्ठा (Commitment)

कोणत्याही औपचारिक अधिकाराशिवाय शिक्षकाची मार्गदर्शक भूमिका स्वीकारणे

भाषेवरील प्रभुत्व

सादरीकरणाची कौशल्ये/क्षमता (रंगमंचावरील भीती किंवा स्मरणशक्तीशी संबंधित समस्यांना सक्रियपणे हाताळण्याची वृत्ती)
सामूहिकरीत्या काम करण्याची क्षमता

भावनिक बुद्धिमत्तेवर नियंत्रण आणि तणावपूर्ण प्रसंगीही (उदा. सादरीकरणाच्या वेळी) सहकार्य करण्याची क्षमता

आत्मविश्वास: प्रेक्षकांसमोर सादरीकरण केल्याने विद्यार्थ्याला स्वतःच्या कल्पना आणि क्षमतांवर विश्वास ठेवण्याचा आत्मविश्वास मिळतो. याचा उपयोग त्याला त्याच्या जीवनात, करिअरमध्ये आणि शाळेत होईल.

कल्पनाशक्ती: चौकटीबाहेर विचार करणे आणि परिचित गोष्टींचा नव्या पद्धतीने अर्थ लावणे. आईनस्टाईन म्हणाले, "कल्पनाशक्ती ज्ञानापेक्षा अधिक महत्त्वाची आहे."

सहानुभूती: वेगवेगळ्या परिस्थिती, कालखंड आणि संस्कृतींमधील भूमिका साकारल्याने करुणा वाढते आणि इतरांच्या भावना व दृष्टिकोनांबद्दल सहिष्णुता विकसित होते.

सहकार्य: यात सहभागींच्या नवीन कल्पना आणि क्षमता एकत्र येतात. या सहकारी शिक्षणामध्ये चर्चा करणे, विचारांची देवाणघेवाण करणे, वाटाघाटी करणे, सराव करणे आणि सादरीकरण करणे यांचा समावेश असतो.

एकाग्रता: नाटकात काम केल्याने मन, शरीर आणि आवाजाची एकाग्रता सतत वाढते, जी जीवनात आणि शालेय विषयांमध्येही उपयुक्त ठरते.

संवाद कौशल्ये: नाटकात विद्यार्थी आपल्या कल्पनांची शाब्दिक आणि अशाब्दिक अभिव्यक्ती वाढवतो. यामुळे आवाजाचा जोर, शब्दांचे स्पष्ट उच्चारण आणि भाषेतील ओघ सुधारतो.

भावनिक अभिव्यक्ती: नाटकात विद्यार्थ्याला विविध भावना व्यक्त करण्याची संधी मिळते. दुःख, आक्रमकता आणि तणाव एका सुरक्षित, नियंत्रित वातावरणात मोकळे होतात, ज्यामुळे समाजविघातक वर्तन कमी होते.

विश्वांती: नाट्य उपक्रम मानसिक, शारीरिक आणि भावनिक तणाव कमी करून ताण कमी करतात.

शारीरिक तंदुरुस्ती: नाटकातील हालचालींमुळे शरीराचा तोल, समन्वय, लवचिकता आणि नियंत्रण सुधारते.

शिक्षणातील नाट्य - हे काय आहे?

शिक्षणातील नाट्य ही एक तुलनेने नवीन संकल्पना आहे, तरीही ती तशी नाही. काही शिक्षकांना आपण हा दृष्टिकोन वापरत आहोत याची जाणीव नसते; तर काही शिक्षकांना या दृष्टिकोनाबद्दल कळल्यावर 'अहा!' असे वाटू शकते. शिक्षणातील नाट्य ही शिकण्याची एक पद्धत आहे. नाटकातील काल्पनिक भूमिका आणि परिस्थितींशी विद्यार्थ्यांच्या सक्रिय तादात्म्याद्वारे, ते विविध मुद्दे, घटना आणि नातेसंबंधांचा शोध घ्यायला शिकू शकतात. शिक्षणात नाट्यकला समाविष्ट करण्यामधील माझ्या अंदाजानुसार येणाऱ्या समस्या म्हणजे: उपक्रमांना चालना देण्यासाठी शिक्षकांमध्ये आत्मविश्वासाचा अभाव, राज्य मानकांची पूर्तता करण्याची चिंता, व्याख्यानांबद्दल शिक्षकांची सहजता आणि शिक्षणातील नाट्यकला अशा गोष्टी अस्तित्वात असल्याची जाणीव नसणे. 'बॅकिंग' शिक्षण म्हणजे जेव्हा शिक्षक वर्गासमोर उभे राहून विद्यार्थ्यांना माहिती समजली आहे की नाही हे न तपासता फक्त त्यांच्या मेंदूत माहिती 'कोंबतात'. शिक्षणातील नाट्यकला पद्धतीचा वापर केल्यास, विद्यार्थी शिकवतील आणि शिकतील. इथेच 'शिकलेल्या गोष्टींवरील मालकी'ला प्रोत्साहन दिले जाते. व्याख्यानादरम्यान मिळालेल्या माहितीपैकी केवळ ५% माहिती २४ तासांनंतर लक्षात राहते. शिक्षकांच्या अधिक सक्रिय धोरणांमुळे ही टक्केवारी लक्षणीयरीत्या वाढते. जेव्हा विद्यार्थ्यांना त्यांनी शिकलेल्या गोष्टी 'इतरांना शिकवायला' सांगितले जाते, तेव्हा सुमारे ९० टक्के माहिती आठवते. अशा स्वरूपात स्वीकारल्यास शिक्षणातील नाट्यकलेमध्ये मोठी क्षमता असू शकते.

शिक्षणातील नाटकाचे महत्त्व/गरज

आजच्या कार्यक्षेत्रात अशा कर्मचाऱ्यांना महत्त्व दिले जाते जे विचार करू शकतात, संघभावनेने काम करू शकतात आणि एका परिस्थितीतील ज्ञान दुसऱ्या परिस्थितीत वापरू शकतात; 'शिक्षणातील नाटक' (Drama in Education) ही संधी उपलब्ध करून देते. हायरले-1996 यांच्या मते, "आजचे विद्यार्थी अशा नोकऱ्यांमध्ये वारंवार ये-जा करतील ज्यासाठी माहितीवर प्रक्रिया करण्याची क्षमता, गटाने समस्या सोडवण्याची कौशल्ये आणि परस्पर संवादाची कौशल्ये आवश्यक असतील." व्हाईटहेड यांनी असा युक्तिवाद केला की, "शिक्षणाचा विषय एकच आहे आणि तो म्हणजे 'जीवन' - त्याच्या सर्व विविध रूपांसह." विद्यार्थ्यांना नाटक अनेकदा आवडते कारण ते 'मजेदार' असते आणि शिक्षकही नाटकाचा वापर समर्थनीय ठरवू शकतात कारण त्यात इतिहास किंवा भाषेचा अभ्यास समाविष्ट असतो. तथापि, शाळांमध्ये नाटकाची अत्यंत गरज आहे कारण ते वर्गाच्या कक्षा रुंदावून लोकांचे वर्तमान, भूतकाळातील आणि संभाव्य भविष्यकाळातील जीवन यांच्याशी जोडते. नाटक अशा आशयाला आणि कल्पनांना संदर्भासह मांडते ज्यांना विद्यार्थी अन्यथा क्लिष्ट किंवा आपल्या जगापासून दूरचे समजू शकले असते;

कल्पनाशक्ती आणि शिक्षक व इतर विद्यार्थ्यांशी होणाऱ्या संवादातून, नाटक अभ्यासक्रमाला विद्यार्थ्यांच्या स्वतःच्या जीवनाशी जोडते. लोक अनेकदा नाटकाकडे केवळ एक अभ्यासेतर उपक्रम म्हणून पाहतात. परंतु नाटक हे केवळ एका उपक्रमापेक्षा अधिक काहीतरी असू शकते. नाटकात, लोकांना आपल्या जगाच्या पलीकडे जाऊन गोष्टी जशा घडतात तशा का घडतात, हे समजून घेण्यासाठी एक सुरक्षित अवकाश मिळतो. "जगाबद्दलचे आपले ज्ञान आपण प्रामुख्याने दोन पद्धतींनी संघटित आणि व्यवस्थापित करतो: तार्किक-वैज्ञानिक विचार आणि कथात्मक विचार. शाळा पारंपरिकपणे पहिल्या पद्धतीला प्राधान्य देतात आणि कथात्मक कला - जसे की गाणे, नाटक, कथा-साहित्य आणि रंगभूमी - यांना आवश्यक गोष्टींपेक्षा केवळ 'सजावट' मानतात." हायरले (Hyarle, 1996) निदर्शनास आणून देतात की, "केवळ कथात्मक पद्धतीद्वारेच एखादी व्यक्ती आपली ओळख निर्माण करू शकते आणि आपल्या संस्कृतीत स्वतःचे स्थान शोधू शकते." "शाळांनी हे जोपासले पाहिजे, त्याला बळ दिले पाहिजे आणि ते सहज उपलब्ध आहे असे मानून त्याकडे दुर्लक्ष करणे थांबवले पाहिजे." अनेक शाळांमध्ये रंगमंच असतो आणि त्याचा वापर सण-उत्सवांमधील कार्यक्रम किंवा शैक्षणिक वर्षाच्या शेवटी होणाऱ्या नाटकांच्या सादरीकरणासाठी केला जातो. या प्रक्रियेत विद्यार्थी अत्यंत उत्साहाने आणि सक्रियपणे सहभागी झालेले आपल्याला अनेकदा दिसून येते. मात्र, विद्यार्थ्यांचा हा नाट्यविषयक उत्साह वर्गातील दैनंदिन अध्यापनातही कशा प्रकारे वापरता येईल, यातील संधींची शिक्षकांना अनेकदा जाणीव नसते.

D.I.E आणि T.I.E मुलांचा विकास कसा साधतात?

कलाविषयक विकास

जरी बहुतेक मुले मोठी झाल्यावर व्यावसायिक कलाकार बनणे निवडणार नसली, तरीही ती विविध प्रतिमांनी वेढलेली असतील. आजच्या जगात साक्षर असण्यासाठी, या प्रतिमा समजून घेणे, त्यांचे विश्लेषण करणे आणि त्यावर टीकात्मक दृष्टीने विचार करणे आवश्यक आहे. बालवयातील कला-उपक्रमांद्वारे, मुले आपली निरीक्षण क्षमता वाढवू शकतात, कलेची तंत्रे शिकू शकतात, कला आणि संस्कृती/इतिहास यांच्यातील संबंध समजून घेऊ शकतात आणि प्रतिमा व कलेचा आस्वाद घेण्यास व आनंद घेण्यास शिकू शकतात. तसेच, अद्वितीय कलाकृती निर्माण केल्याने मिळणाऱ्या आनंदाचा अनुभवही त्यांना घेता येईल.

सर्जनशील विकास

कला सर्जनशीलतेला चालना देते, जी नाविन्यपूर्णता आणि परिस्थितीशी जुळवून घेण्याच्या क्षमतेसाठी अत्यंत महत्त्वाची आहे. सर्जनशील लोकांमध्ये एखाद्या समस्येवर अनेक उपाय शोधण्याची, मौलिक विचार करण्याची आणि कल्पनाशक्तीचा वापर करण्याची क्षमता असते. एक क्षेत्र म्हणून, कला या कौशल्यांना प्रोत्साहन देते; ती अद्वितीय व वेगळ्या प्रकारच्या प्रतिसादांना आणि गोष्टींकडे पाहण्याच्या विविध दृष्टिकोनांना वाव देते. "जसजसे विद्यार्थी अनुभव घेतात, कौशल्ये विकसित करतात आणि त्यांचे ज्ञान व समज वाढवतात, तसतसे ते साहित्य, हालचाली, माध्यमे आणि कल्पनांवरील वाढलेल्या प्रभुत्वाचा वापर करून अधिक प्रगल्भ पातळीवरील सर्जनशीलता प्रदर्शित करण्यास सक्षम होतात. गमतीशीर गोष्ट म्हणजे, 'काहीही चालते' असे वातावरण सर्जनशीलतेसाठी पोषक असते या समजुतीच्या अगदी उलट वास्तव आहे. उच्च दर्जाची सर्जनशीलता ही सहसा भरीव ज्ञान व कौशल्य आणि नाविन्यपूर्ण प्रयोग करण्याची तयारी यांच्या परस्परसंवादामधून निर्माण होते." लँड आणि जार्मिन यांनी लोकांच्या 'डायव्हर्जंट थिंकिंग'च्या (म्हणजेच सर्जनशीलतेने अनेक उपाय किंवा कल्पना सुचवण्याच्या) क्षमतेची चाचणी घेतली. याच साधनाचा वापर करून त्यांनी १,६०० मुलांची चाचणी घेतली - सुरुवातीला ती मुले बालवाडीत असताना, त्यानंतर प्राथमिक शाळेत आणि शेवटी हायस्कूलमध्ये असताना. जेव्हा या मुलांची बालवाडीत असताना चाचणी घेण्यात आली, तेव्हा ९८% मुले 'डायव्हर्जंट थिंकिंग'मध्ये 'जीनियस' (असाधारण प्रतिभावान) मानली गेली. जेव्हा ही मुले ८ ते १० वर्षांची झाली तेव्हा पुन्हा चाचणी घेण्यात आली आणि केवळ ३२% मुलेच त्या 'जीनियस' पातळीवर टिकून राहिली. जेव्हा मुले १४ आणि १५

वर्षाची झाली, तेव्हा केवळ १०% मुलेच 'डायव्हरजंट थिंकिंग' साठी 'जीनियस' श्रेणीत आली. बालवाडीत असताना ज्या मुलांमध्ये विविध प्रकारे विचार करण्याची क्षमता होती, ती क्षमता शालेय वर्षांदरम्यान त्यांच्याकडून गमावली गेली. जरी 'डायव्हरजंट थिंकिंग' हे सर्जनशीलतेसाठी आवश्यक असलेल्या अनेक वैशिष्ट्यांपैकी केवळ एक वैशिष्ट्य असले, तरी ते अत्यंत महत्वाचे आहे; कारण सर्जनशील विचारांची इतर वैशिष्ट्ये याच कौशल्यावर आधारलेली असतात. वर्गातील सर्व अभ्यासविषयक क्षेत्रांमध्ये तसेच कला क्षेत्रात 'डायव्हरजंट थिंकिंग'ला प्रोत्साहन देणे अत्यंत गरजेचे आहे.

भावनिक विकास

कलाविषयक अनुभव मुलांच्या भावनिक विकासातही मदत करू शकतात. कला उपक्रमांमध्ये सहभागी झाल्यामुळे मुलांचा आत्मविश्वास वाढतो, त्यांना आपल्या कामाचा अभिमान वाटतो आणि यशाचा अनुभव येतो. कलेमुळे मुलांना अशा तीव्र भावना व्यक्त करता येतात ज्या शब्दांत मांडणे त्यांना कठीण जाऊ शकते. यामुळे मुलाला आणि इतरांना त्या मुलाचे विचार व भावना समजण्यास मदत होऊ शकते, ज्यामुळे संवाद आणि पुढील चर्चेसाठी वाव मिळतो.

सामाजिक विकास

जेव्हा मुले विविध कालखंडांतील आणि संस्कृतींमधील कलाकारांच्या कलाकृतींचे निरीक्षण करतात, तेव्हा त्यांना त्यातील विविधता समजून घेण्याची आणि तिचे कौतुक करण्याची संधी मिळते. लोकांची मूल्ये वेगळी असू शकतात आणि ते गोष्टींकडे वेगवेगळ्या दृष्टिकोनातून पाहू शकतात, हे त्यांना समजते. अनेक वर्गांमध्ये, मुलांना 'म्युरल्स' (भिंतींवरील चित्रे) आणि इतर मोठ्या कला प्रकल्पांवर इतरांसोबत मिळून काम करण्याची संधी मिळते. या प्रक्रियेतून मुले विविध दृष्टिकोन जाणून घेतात, परस्पर सहमती साधण्याचा सराव करतात आणि इतरांच्या सहकार्याने केलेल्या कामातून एखादी सुंदर कलाकृती कशी निर्माण होऊ शकते, याचा प्रत्यक्ष अनुभव घेतात.

बोधात्मक विकास

कलेच्या माध्यमातून मुले जगाविषयी माहिती मिळवतात, आपले विचार व कल्पना मांडतात आणि शैक्षणिक अध्ययनाला अधिक समृद्ध करतात. "कला निर्मिती ही एक प्रकारची शोधप्रक्रिया आहे आणि स्वतःबद्दल तसेच जगाबद्दल जाणून घेण्याचा एक मार्ग आहे" उदाहरणार्थ, एखादे मूल जेव्हा फुलाचे निरीक्षण करून त्याचे चित्र काढते, तेव्हा त्याला अशा काही बारकाव्यांची जाणीव होते ज्यांचा त्याने यापूर्वी कदाचित विचारही केला नसेल. पाकळ्यांमधील काही किरकोळ त्रुटी किंवा अपूर्णता त्याच्या मनात प्रश्न निर्माण करतात. पाकळ्यांना छिद्रे कशामुळे पडली असतील? काही पाकळ्यांचा रंग तपकिरी का पडत आहे आणि इतर पाकळ्यांचा का नाही? पाकळीचा रंग एका छटेतून दुसऱ्या छटेत कसा बदलत जातो हे त्याच्या लक्षात येते आणि ते चित्रामध्ये कसे दर्शवायचे, याचा तो विचार करतो. काम पूर्ण झाल्यावर मूल आपली कलाकृती इतरांसोबत सामायिक करते. आपले काम इतरांना दाखवणे, त्यांचे दृष्टिकोन समजून घेणे आणि त्यानंतर आपल्या कामात सुधारणा करणे किंवा त्यात पुन्हा बदल करणे या प्रक्रियेतून मुले जाणीवेच्या एका नवीन पातळीवर पोहोचतात." लिखित भाषेप्रमाणेच, दृश्य कलांमध्ये (visual arts) एखादा विचार किंवा कल्पना टिपून ती दुसऱ्यापर्यंत पोहोचवली जाते. याच कारणामुळे, कलेला अनेकदा मुलांची 'पहिली लिखित भाषा' मानले जाते. मुलांच्या विचारप्रक्रियेची ही खिडकी त्यांच्या कल्पना इतरांना दृश्य स्वरूपात पाहता येण्याजोग्या करते. यामुळे इतरांना मुलांशी संवाद साधण्याची आणि असे प्रश्न विचारण्याची संधी मिळते, ज्यामुळे मुलांना अधिक सखोल चिंतन करण्यास मदत होते. जेव्हा मुले स्वतःच्या आणि इतरांच्या कलाकृतींचे बारकाईने निरीक्षण करतात आणि त्यावर चर्चा करतात, तेव्हा त्यांची 'दृश्य आकलनशक्ती' (visual perception) किंवा 'दृश्य विचारक्षमता' (visual thinking) विकसित होत असते; ही एक अशी बोधात्मक प्रक्रिया आहे जी प्रतिमांना अर्थ प्राप्त करून देते. तसेच, त्यातून मुले विविध दृष्टिकोनांतून वस्तू पाहतात आणि अवकाशीय संकल्पनांचा शोध घेतात. याव्यतिरिक्त, कला उपक्रमांमध्ये सहभागी होताना मुले समस्या

मांडतात व त्या सोडवतात, विचार सुसूत्र करतात आणि आपल्या अध्ययनावर चिंतन करतात. त्यातून त्यांना विविध साहित्यांचे गुणधर्म समजतात आणि 'कार्य-कारण भाव' यावर आधारित प्रयोग करण्याची संधी मिळते. ही सर्व कौशल्ये इतर विषयांच्या अभ्यासातही अत्यंत महत्त्वाची ठरतात.

मनो-प्रेरक / शारीरिक विकास

कला उपक्रमांमुळे शरीरातील मोठी आणि लहान स्नायूंची हालचाल आणि डोळे व हात यांचा समन्वय सुधारतो. ठरवून दिलेल्या लेखन किंवा कला सरावाच्या तुलनेत, सर्जनशील कला उपक्रम मुलांना स्नायूंच्या हालचालींवरील नियंत्रण सुधारण्यासाठी आणि त्यात नैपुण्य मिळवण्यासाठी एक प्रेरणादायी वातावरण उपलब्ध करून देतात. काही शिक्षक 'सूक्ष्म स्नायूंच्या नियंत्रणाला' चालना देण्यासाठी उत्पादनावर भर देणाऱ्या कला उपक्रमांचा वापर करतात. मात्र, मुले सहसा स्वतःच्या सर्जनशील कलाकृतींबद्दल अधिक उत्साही असतात. त्यामुळे, कौशल्ये आत्मसात करण्यासाठी आवश्यक असलेल्या पुनरावृत्तीयुक्त सरावासाठी त्या अधिक तत्परतेने आणि निष्ठेने प्रयत्न करतात. कला उपक्रमांमधील सहभागामुळे मुलांना आपली कलात्मक कौशल्ये वाढवण्याची, सर्जनशीलता वृद्धिंगत करण्याची आणि भावनिक, सामाजिक, बोधात्मक व शारीरिक कौशल्ये विकसित करण्याची संधी मिळते. तथापि, मुलांचा सर्वांगीण व इष्टतम विकास साधण्यासाठी शिक्षकांनी कला शिक्षणात 'चौकशी-आधारित दृष्टिकोन' वापरणे आणि अध्ययनास पूरक असे वातावरण निर्माण करणे आवश्यक आहे. भाषेचा विकास: 'शिक्षण प्रक्रियेतील नाटक' (Drama in Education) आणि 'शिक्षण प्रक्रियेतील रंगमंच' (Theatre in Education) हे मुलांच्या भाषा आणि संवाद कौशल्यांच्या विकासास मदत करतात. नवीन गाणी शिकणे, नवीन खेळ खेळणे आणि 'भूमिका-अभिनय' किंवा 'कल्पना-खेळ' (ज्यामध्ये मुलांना त्यांनी साकारलेल्या पात्राची भाषा वापरावी लागते) यात सहभागी होणे, या सर्व गोष्टींमुळे मुलांच्या शब्दसंग्रहात भर पडते. त्यांना स्वतःला केवळ शब्दांतूनच नव्हे, तर चेहऱ्यावरील हावभाव आणि देहबोलीद्वारेही व्यक्त होण्यासाठी प्रोत्साहित केले जाते; उत्तम संवादक बनण्यासाठी ही एक महत्त्वाची पायरी आहे.

नाटक आणि खेळांचे फायदे

नाटक आत्मविश्वास वाढवते: अगदी लाजाळू मुलांनाही त्यांचा आत्मविश्वास वाढवण्यासाठी काही आठवडेच लागतात आणि लवकरच ती मुले सत्रांमध्ये पूर्णपणे व सक्रियपणे सहभागी होण्यास सज्ज होतात. यासाठी केवळ काही आठवड्यांचा कालावधी पुरेसा असतो.

नाटक एकाग्रता वाढवण्यास मदत करते: प्रत्येक सत्रात, मुलांना एकमेकांचे विचार आणि कल्पना ऐकण्यासाठी तसेच आळीपाळीने कृती करण्यासाठी प्रोत्साहित केले जाते. या उपक्रमांमुळे मुलांना एकाग्रतेचे महत्त्व समजते; घराबाहेरील जगात हे कौशल्य अत्यंत महत्त्वाचे ठरते.

नाटकामुळे भाषा आणि संवाद कौशल्ये विकसित होण्यास मदत होते: नवीन गाणी शिकणे, नवीन खेळ खेळणे आणि 'कल्पनेतील भूमिका' साकारणे (जेव्हा मुलांना त्या भूमिकेनुसार भाषा वापरावी लागते) या सर्व गोष्टी मुलांचा शब्दसंग्रह वाढवण्यास हातभार लावतात. त्यांना तोंडी तसेच चेहऱ्यावरील हावभाव आणि देहबोलीद्वारे स्वतःला व्यक्त करण्यास प्रोत्साहित केले जाते; उत्तम संवादक बनण्यासाठी हीच मुख्य गुरुकिल्ली आहे.

नाटक मुलांना सहकार्याची वृत्ती जोपासण्यास प्रोत्साहित करते: प्रत्येक उपक्रमासाठी - मग ते नाटकाचे खेळ असोत, उत्स्फूर्त अभिनय असो किंवा एकत्र गाणे असो - सहकार्याची गरज असते. सत्रांचा पुरेपूर लाभ घेण्यासाठी सहकार्य हे अत्यंत आवश्यक कौशल्य आहे, याची जाणीव मुलांना लवकरच होते!

नाटक गणिती कौशल्ये विकसित करण्यास मदत करते: 'पायजामा ड्रामा'मध्ये मुले आपण काहीतरी 'शिकत' आहोत याचा विचारही करत नाहीत. गाण्यातील तालांची (beats) संख्या मोजणे, कॅम्पिंगच्या वेळी ताऱ्यांची संख्या मोजणे किंवा केकसाठी

किती अंडी लागतील याचा हिशोब करणे - ही काही उदाहरणे आहेत ज्यावरून समजते की नाटकातील सहभागामुळे आवश्यक गणिती कौशल्ये कशी विकसित होऊ शकतात.

नाटक मुलांना त्यांच्या आसपासचे जग समजून घेण्यास मदत करते: आम्ही विविध विषयांचा (themes) शोध घेतो आणि दर आठवड्याला मुलांना अनेक वास्तविक व काल्पनिक परिस्थितींशी परिचित करून देतो. यामुळे ते ज्या जगात राहतात त्याबद्दल त्यांची उत्सुकता वाढते आणि ते अधिक जिज्ञासू आणि परिणामी अधिक रंजक व्यक्तिमत्त्वे बनतात.

नाटक भावनिक बुद्धिमत्ता विकसित करते: 'पायजामा ड्रामा' वर्गातील सुरक्षित आणि पोषक वातावरणात विविध भावनांचा 'अभिनय' करण्यास प्रोत्साहन मिळाल्यामुळे, मुलांना स्वतःच्या भावना अधिक चांगल्या प्रकारे समजून घेता येतात आणि इतरांबद्दल सहानुभूती विकसित करता येते.

नाट्यकला शारीरिक विकासास मदत करते: प्रत्येक सत्रात आम्ही साधी तालवाद्ये वाजवतो, हालचालींचे सोपे क्रम तयार करतो आणि नाट्य-खेळ खेळतो. या सर्व गोष्टींची रचना अशा प्रकारे केली आहे की, ज्यामुळे मुलांना त्यांच्या वाढत्या शरीरावर नियंत्रण मिळवण्यास मदत होते.

नाट्यकला सर्जनशीलतेचा विकास करते: सर्जनशील व्यक्ती गोष्टींकडे नवीन आणि वेगवेगळ्या दृष्टिकोनातून पाहू शकतात. त्या त्वरित विचार करून नवीन कल्पना सुचवू शकतात. 'इम्प्रोव्हायझेशन' (तात्काळ अभिनय) आणि 'प्रिंटेंड प्ले' (कल्पनेने खेळणे) यांसारख्या मुलांच्या पुढाकारावर आधारित पद्धतींमुळे सर्जनशीलतेचा विकास होतो; कारण यात मुले स्वतःच नाटकाची दिशा ठरवतात, भूमिकेत असताना समस्यांवर उपाय शोधतात आणि विविध काल्पनिक परिस्थितींना कल्पकतेने प्रतिसाद देतात.

नाट्यकला मैत्रीला बळकट करते: नाट्यकलेच्या स्वरूपामुळेच मुलांमध्ये घट्ट नाते निर्माण होऊ शकते, कारण ती मुले आठवड्यामागून आठवडे एकत्र हसतात, शिकतात आणि प्रगती करतात.

